

Część I
Starożytność

Rozdział I. Monarchie despotyczne i wielkie imperia Wschodu

§ 1. Rys historyczny

Kolebką cywilizacji światowej był obszar Bliskiego Wschodu. Tutaj 1 rozpoczęły swą historię państwa Żyznego Półksiężycza Lewantu. Ich początek sięgał schyłku IV tysiąclecia p.n.e. Nad wielkimi rzekami – Nilem w Egipcie oraz Eufratem i Tygrysem w Mezopotamii (Międzyrzeczu) – pojawiły się pierwsze większe jednostki terytorialne, dając początek starożytnym państwom. Pierwotnie stanowiły one małe samodzielne państewka, będące pod zarządem naczelników wojskowych.

Tendencja do centralizacji, integracji tych państewek wystąpiła najpierw w Egipcie. Wywołały ją przede wszystkim warunki naturalne, zwłaszcza zaś konieczność stworzenia jednolitego systemu irygacyjnego wzdłuż Nilu. W rezultacie doszło najpierw do zjednoczenia **Górnego Egiptu**, a następnie **Dolnego Egiptu**. Ostateczne ich scalenie było dziełem faraona **Menesa** (ok. 3100 r. p.n.e.), założyciela I dynastii. Licząca się odtąd historia starożytnego Egiptu objęła prawie 3000 lat, sięgając aż do 332 r. p.n.e. W tym czasie Egiptem rządziło 30 dynastii. W pierwszym tysiącleciu p.n.e., w tzw. epoce późnej, doszło jednak do ostatecznego upadku państwa, które od 525 r. p.n.e. stało się prowincją perską, pozostając nią aż do podbojów *Aleksandra Wielkiego* (332 r. p.n.e.).

W przeciwieństwie do Egiptu, dzieje państwowości Mezopotamii były o wiele bardziej burzliwe. W połowie czwartego tysiąclecia p.n.e. w południowej Mezopotamii osiedlili się Sumerowie, tworząc miasta-państwa *ensi* (Ur, Uruk, Lagasz itd.). Szczytem potęgi politycznej Sumerów była połowa trzeciego tysiąclecia (I dynastia z Ur). Świetność ta była jednak krótkotrwała. Na jej gruzach *Sargon z Akadu* stworzył pierwsze wielkie państwo semickie, istniejące ok. 2300–2100 r. p.n.e., które po renesansie Sumerów przekształciło się w państwo sumeryjsko-akadyjskie, trwające do ok. 1800 r. p.n.e. Jego zmierzch zapoczątkowało powstanie państwa

starobabilońskiego – na południu Mezopotamii (*Hammurabi* 1792–1750 p.n.e.) oraz staroasyryjskiego (*Szamszi Adad* 1748–1716 p.n.e.) na północy. Pierwsze upadło po półtora wieku, drugie stworzyło wielkie imperium, obejmujące w różnych okresach cały Bliski Wschód, a nawet Egipt. Upadek Asyrii nastąpił u schyłku VII w. p.n.e. Jej miejsce na okres wieku zajęło państwo nowobabilońskie, któremu kres położył w 539 r. *Cyrus*, twórca uniwersalnego imperium perskiego.

Z kolei obszar Palestyny stał się łupem plemion semickich, które założyły tutaj wiele państw. Do największego znaczenia spośród nich doszło państwo izraelskie, gdzie scentralizowana monarchia powstała ok. 1030 r. (*Saul*).

§ 2. Ustrój społeczny despotii

- 2 Spośród warstw społecznych najważniejszą rolę w despotiach odgrywali kapłani. Była to grupa zamknięta, dziedziczna. Rozbudowany pantheon bóstw i obsługa ich kultów sprawiała, że warstwa ta była dość liczna, a co za tym idzie – wewnątrznie zróżnicowana. Nie stanowiła jednak jednego stanu, będąc związana z poszczególnymi świątyniami. Czuwał nad nimi arcykapłan, stojący – jak np. w Egipcie – na czele grupy wyższej, tzw. ojców bożych lub sług bożych, której podlegali kapłani niżsi, tzw. czyści. Swą wpływową pozycję kapłani zawdzięczali posiadaniu ziemi, władzy i wiedzy, potrafiąc te walory umiejętnie wykorzystać. Ziemia pochodziła z nadań monarszych i formalnie zawsze stanowiła własność władcy, będąc jedynie w użytkowaniu świątyni. Pozycję kapłanów zwiększali zresztą sami władcy, przyznając świątyniom liczne przywileje, np. zwolnienie od robót publicznych, posiadanie niewolników, zmniejszanie podatków. W Egipcie polityka taka zaczęła doprowadzać do wyswobodzania się świątyni z systemu państwa. Z kolei w Mezopotamii mniejsze były wpływy gospodarcze kapłanów, zaś większe intelektualne. W sferze ustrojowo-politycznej świątynia (*Zikkurat*) w okresie sumeryjskim była bowiem nie tylko domem boga, ale tam też znajdowała się siedziba władcy. W jej murach odbywały się również sądy. Własność i władza świątynna od państwowej oddzieliła się dopiero w państwie Akadów.

Ludność świecka generalnie dzieliła się na: urzędników, żołnierzy, kupców, rzemieślników, chłopów i niewolników. W Mezopotamii, z początkiem drugiego tysiąclecia, wykształcił się dodatkowo podział społeczeństwa na trzy grupy: *awilum* – pełnoprawni obywatele (potomkowie pierwotnych zdobywców, członkowie rodów miejsowych), z których

wywodzili się dostojnicy państwowi i właściciele ziemscy, *muszkenum* – warstwa pośrednia (ludność autochtoniczna i wyzwolęncy), głównie chłopcy, ale też rzemieślnicy i kupcy, oraz *wardum* – niewolnicy.

Urzędnicy, obok kapłanów, byli najbardziej wpływową warstwą społeczną. Sprawne funkcjonowanie państwa i gospodarki spowodowało, zwłaszcza w Egipcie, wykształcenie się tysięcy posad urzędniczych. Pierwotnie funkcje urzędnicze nie były dziedziczne, a droga do uzyskania stanowiska wiodła nie przez dobre urodzenie, lecz zdobyte wykształcenie. Z czasem, zwłaszcza wyżsi dostojnicy, zaczęli zabiegać o zapewnienie swym dzieciom intratnych posad. Powodowało to rozliczne konflikty między faraonem a administracją, głównie prowincjonalną.

W zmilitaryzowanych despotiach wschodnich duży wpływ i znaczenie osiągnęli też żołnierze. Za poniesione zasługi otrzymywali oni w użytkowanie ziemię oraz pewne przywileje, zwłaszcza podatkowe.

Kupcy i rzemieślnicy stanowili niewielki ułamek społeczeństwa. Położenie prawne tej grupy, w świetle zachowanych źródeł, nie jest jasne. W Egipcie praw politycznych nie posiadali, z kolei w Mezopotamii zaliczani byli do klasy pełnoprawnych.

Najliczniejszą grupą społeczną byli chłopcy, stanowiący ponad 90% ogółu ludności. W Egipcie, gdzie dominowała własność państwowa, chłopcy żyli z reguły na ziemi faraona we wspólnotach gminnych, rzadziej dzierżawiąc ziemię należącą do urzędników i świątyń. Odwrotnie było w Mezopotamii, gdzie panujący, możni i urzędnicy oddawali zazwyczaj chłopcom ziemię w dzierżawę bezpośrednią. Z tego tytułu oni musieli płacić świadczenia w naturze, wynoszące przeważnie połowę lub trzecią część zbiorów. Dzierżawcami ziemi monarszej byli również żołnierze. Szczególnie system ten rozwinął się w Mezopotamii, gdzie wojownicy uzyskiwali w dzierżenie tzw. *ilkum*. Obejmowało ono: grunt, dom, ogród, a nawet inwentarz żywy. *Ilkum* było dziedziczne i niezbywalne. Jego posiadacz zobowiązany był wykonywać służbę wojskową osobiście. Naruszenie tego zakazu karano śmiercią, zaś *ilkum* przekazywano najętemu zastępcy.

Źródłem niewoli było: jeństwo wojenne, urodzenie oraz sprzedaż niewypłacalnego dłużnika lub jego rodziny. W rezultacie dominowali niewolnicy państwowi, a prywatnych było niewielu. Pod względem prawnym niewolnik był rzeczą. Dopuszczano jednak posiadanie przez niego rodziny i drobnego majątku ruchomego, który po jego śmierci przypadał panu. Wolność zazwyczaj uzyskiwało się poprzez samowykupienie, na które można było pożyczyć pieniądze. W sumie w historii Wschodu znaczenie gospodarcze niewolników nie było wielkie. Największą ich liczbę zatrud-

niał monarcha do wykonywania różnorodnych posług w pałacu (niewolnictwo pałacowe).

§ 3. Ustrój polityczny despotii

I. Monarcha

- 3 Bezpieczeństwo i pomyślność państwa zależała od utrzymania „boskiego ładu”. Jego gwarantem był monarcha – **faraon** w Egipcie, **patesi** u Sumerów, **lugal**, a następnie **król** w państwie sumeryjsko-akadyjskim czy żydowskim. Pochodzenie ich władzy miało charakter **teokratyczny**. W państwie egipskim faraon był najpierw bogiem, później synem boga, wreszcie tylko pośrednikiem między bogami a ludem, strażnikiem „Maat – boskiego ładu”. W Mezopotamii władca był w trzecim tysiącleciu jeszcze inkarnacją samego boga, jego uosobieniem. W drugim tysiącleciu uważano go już jedynie za wybrańca bóstw, zastępcę boga na ziemi. Stopniowy upadek idei boskości panującego był więc wyraźny. Złożyły się na to różne czynniki: brak trwałego zjednoczenia państw (Mezopotamia), upadek państwowości, złe rządy, klęski wojenne, liczne zamachy stanu, detronizacje itp. Za istotę boską nie był jedynie uważany król żydowski, jakkolwiek był pomazańcem wybieranym za pośrednictwem proroków.

Władza monarchy miała charakter **despotyczny**. Panujący łączył bowiem w swym ręku całą władzę: ustawodawczą, wykonawczą, sądowniczą i wojskową. Realizację tych uprawnień traktowano, zgodnie z teokratycznym charakterem państwa, jako wykonywanie woli boga. Była ona święta. Sprzeciwienie się jej uznawano za najcięższe przestępstwo, zagrożone najsurowszymi karami oraz potępieniem w życiu pozagrobowym. Wyjątkiem było państwo izraelskie, gdzie ważną rolę odgrywało zgromadzenie, król nie posiadał też tutaj władzy ustawodawczej, a administracyjna była ograniczona.

II. Administracja centralna i lokalna

- 4 Wolę monarchy wypełniali urzędnicy państwowi. Na szczeblu centralnym najważniejszą osobą po władcy był jego zastępca, główny dostojnik państwa. W Egipcie nosił tytuł **wezyra**, zaś w Mezopotamii **nubanda**. Należało do nich: zarząd dworu, kierowanie sprawami państwa (robotami publicznymi, skarbowością itp.), sprawowanie najwyższego sądownictwa w imieniu władcy (Egipt) oraz naczelne dowództwo wojskowe (Mezopotamia).

mia). Ich faktyczna władza dorównywała nieraz monarszej, dążącej z czasem do ograniczenia kompetencji swych głównych zarządców. W Egipcie znaczną pozycję osiągnęli też kanclerz i naczelny skarbnik.

Rozrost terytorialny państwa powodował konieczność rozbudowy aparatu administracyjnego, głównie lokalnego. Egipt terytorialnie podzielony był na **nomy**. Na ich czele stali naczelnicy zwani **nomarchami**. Dawniej byli oni władcami lokalnymi, natomiast po zjednoczeniu państwa mianowanymi przez faraona urzędnikami. W swym ręku dzierżyli władzę administracyjną, sądową i skarbową oraz sprawowali zarząd gospodarczy. Podlegał im cały szereg niższych urzędników, nadzorujących prace publiczne. Nomarchowie otrzymywali wynagrodzenie w naturze. Stanowiła je część świadczeń ludności miejscowej, wnoszonych do skarbu państwowego. W Mezopotamii do stworzenia scentralizowanej administracji doszło dopiero w okresie państwa starobabilońskiego (reformy *Hammurabiego*). Kraj dzielił się na prowincje z gubernatorami (*issaku*), wywodzącymi się z dawnych władców lokalnych. Te dzieliły się na okręgi z naczelnikami (*pahatu*). Najniższą jednostką administracyjną była gmina na czele z wójtem (*rabianu*). Wszyscy urzędnicy mianowani byli przez króla. Sprawowali funkcje administracyjne, policyjne i sądownicze. Z kolei państwo żydowskie podzielone było na 12 okręgów, co nawiązywało do tradycji tyłuż plemion, które je założyły. Po śmierci *Salomona* (ok. 930 r. p.n.e.) rozpadło się ono na królestwo judzkie (2 plemiona – Jerozolima) i izraelskie (10 plemion – Samaria). Każdy okręg przez jeden miesiąc w roku miał obowiązek dostarczać do pałacu produkty konieczne dla utrzymania dworu i służby. Władza w poszczególnych okręgach należała do sędziego.

III. Sądownictwo

Formalnie najwyższym sędzią był monarcha, źródło wszelkiej sprawiedliwości. Faktycznie rozstrzygał tylko sprawy najważniejsze (np. zdradę) lub niektóre odwołania. Brak rozdziału między władzą sądową a administracyjną powodował przy tym, że sądownictwo sprawowali urzędnicy państwowi. W Egipcie był to wezyr na szczeblu centralnym oraz nomarchowie na poziomie terytorialnym. W Mezopotamii, w okresie istnienia cywilizacji Sumerów, sądownictwo spoczywało najpierw w rękach kapłanów, a miejscem sądu były świątynie. W ręce świeckich urzędników wymiar sprawiedliwości przeszedł dopiero od reform *Hammurabiego*. Sądy były kolegialne, a ich skład tworzyli lokalni urzędnicy wyrokujący w otoczeniu asesorów (starszyzna). Najważniejsze sprawy podlegały jednak jurysdykcji królewskich sędziów zawodowych.

5

§ 4. Ustrój polityczny wielkich imperiów

- 6 Najstarszym wielkim imperium Wschodu było państwo asyryjskie. Po upadku Asyrii (VII w. p.n.e.) nastąpił szybki rozwój imperium perskiego. Zapoczątkował je w 559 r. p.n.e. *Cyrus II Wielki*, zaś zakończyła jego istnienie śmierć *Dariusza III* w 331 r. p.n.e.

Władcy asyryjscy uznawali się za potomków boga *Assura*, wykonawców jego woli. Racją istnienia państwa były ciągłe wojny, podejmowane na rozkaz boga. W okresie nowego państwa, podbiwszy większość starożytnego Wschodu, królowie zaczęli się określać panami czterech stron świata. Już sama ta tytulatura wyraźnie wskazywała na przyjęty przez Asyrię ekspansjonizm. Król dzierżył w swym ręku wszelką władzę. Jego zastępcą był *turtan*.

Zorganizowanie ogromnego państwa wymagało od władców Asyrii nie tylko stworzenia, ale wcześniej wręcz nawet opracowania nowego systemu administracji, zapewniającego sprawne funkcjonowanie monarchii. Powstał on pod koniec X w. p.n.e. Państwo podzielono na wielkie prowincje zarządzane przez namiestników. Obawa przed nadmierną władzą skupioną w ich rękach zmusiła wszakże władców do podziału w VIII w. p.n.e. prowincji na mniejsze jednostki terytorialne, zarządzane przez mianowanych przez króla urzędników. Obok obszarów państwa podlegających bezpośredniemu zarządowi, w ramach monarchii pozostawiono terytoria obejmujące kraje podbite, administrowane przez dotychczasowych władców, piastujących obecnie władzę w imieniu Asyrii. Ten dwoisty system wynikał z dysponowania przez Asyrię zbyt małymi rezerwami ludzkimi, zdolnymi do przejęcia pełni administracji. Przyjęty układ zemścił się na Asyrii, gdyż w końcu VII w. p.n.e. bunt terroryzowanych przez wieki ludów doprowadził w ciągu zaledwie kilku lat do nagłej katastrofy państwa i jego ostatecznego upadku (608 r. p.n.e.).

Na gruzach imperium asyryjskiego, zaledwie w pół wieku później, powstało uniwersalne imperium perskie, stworzone przez *Cyrusa II Wielkiego*. Zorganizował je jednak na przełomie VI/V w. p.n.e. król *Dariusz I*. Podstawą jego polityki była łagodniejsza eksploatacja ludów podbitych, w porównaniu z systemem asyryjskim, o którym żywo pamiętano. Zapewniło to panowaniu perskiemu większą stabilizację oraz poparcie lokalnych możnych i kapłanów, z którymi dzielili się władzą, zachowując sobie pierwszeństwo.

- 7 Zarząd ogromnym państwem wymagał zorganizowania sprawnej administracji centralnej i terytorialnej. Stolica państwa znajdowała się w Suzie. Tutaj urzędował król, otoczony gwardią „nieśmiertelnych” oraz mieściła

się kancelaria monarsza, jak również siedziby urzędów centralnych. Państwo podzielono na 20 jednostek administracyjnych, zwanych **satrapiami** (nazwa pochodzenia medyjskiego). Utworzono je zasadniczo w granicach ustalonych wcześniej przez Asyryjczyków. Stanowiska satrapów, dzierżących w zastępstwie króla wszelką władzę na podległym sobie terytorium, obsadzano zaufanymi urzędnikami. Podlegali oni kontroli królewskiej zarówno ze strony królewskich inspektorów, zwanych oczami i uszami króla, jak i przydzielonych im specjalnych sekretarzy, odpowiedzialnych wyłącznie przed władcą. Mimo tych ograniczeń satrapowie, zwłaszcza w okresie osłabienia władzy panującego, prowadzili własną politykę, zaciągali najemników, a nawet organizowali bunty, które w poważnym stopniu przyczyniły się do upadku imperium. Od 330 r. p.n.e. za następców królów perskich zaczął się uważać *Aleksander Wielki*, ogłoszony wcześniej przez swe wojsko królem Azji.

Rozdział II. Państwa-miasta – polis

§ 5. Polis grecka

I. Rys historyczny

8 Najstarsza kultura egejska rozwinęła się na Krecie. W związku z tym nazywano ją też kreteńską albo minojską (od *Minosa*, legendarnego władcy wyspy). Stworzyły ją ludy przybyłe z Azji Mniejszej na przełomie czwartego i trzeciego tysiąclecia p.n.e. Jej głównym ośrodkiem był pałac w Knossos. Szczytowy okres rozwoju kultury minojskiej przypadł na lata 1600–1450 p.n.e. Ostateczny upadek cywilizacji kreteńskiej nastąpił ok. 1200 r. p.n.e.

Drugim, obok Krety, ważnym ośrodkiem kultury egejskiej stała się Grecja. Około 1700 r. p.n.e. została ona zasiedlona przez przybyłe z Bałkanów ludy Achajów i Jonów. Głównym ośrodkiem wczesnych cywilizacji greckich stały się leżące na Peloponezie Mykeny, od których wzięła się nazwa całej cywilizacji. W toku długiego rozwoju i ekspansji terytorialnej władcy Myken stworzyli w XIV–XII w. p.n.e. scentralizowane państwo obejmujące Peloponez, wschodnią Grecję oraz tereny zamorskie, głównie wybrzeże Azji Mniejszej.

Na przełomie XIII/XII w. p.n.e. we wschodniej części basenu Morza Śródziemnego rozpoczęła się wielka wędrówka ludów (Frygowie, ludy morskie itp.), niszcząca dotychczasowe cywilizacje. W jej wyniku zamieszkujące północną Grecję plemię Dorów zawładnęło całą Grecją, powodując upadek cywilizacji mykeńskiej (ok. 1200 r. p.n.e.).

Podbita przez Dorów Grecja nie stwarzała możliwości zorganizowania scentralizowanego państwa. Złożyły się na to rozmaite czynniki: geograficzne (teren górzisty), nieistnienie zagrożenia zewnętrznego, brak dostatecznej ilości terenów uprawnych, tradycje rodowe itp. Wszystko to przyczyniło się do wytworzenia w Grecji struktury ustrojowopolitycznej opartej na funkcjonowaniu drobnych organizmów państwowych. W rezultacie zaczęły powstawać **miasta-państwa – polis**, mające charakter odrębnych tworów ustrojowych.

II. Organizacja polis

Polis rozwinęły się głównie we wschodniej części Grecji (Ateny, Sparta, Megara, Korynt, Argos), wyspach Morza Egejskiego (Chios, Samos, Naksos) i wybrzeżach Azji Mniejszej (Milet). W części zachodniej Grecji dominowały natomiast państewka plemienne (Lokrów, Etołów, Elejczyków itp.).

Polis obejmowała zarówno miasto, jak i otaczający je okręg. Od zasady tej były wyjątki, np. Sparta miała charakter wyłącznie wiejski, zaś Smyrna miejski. W sumie *polis* stanowiła społeczne skupisko arystokracji, rzemieślników, kupców, chłopów oraz miejsce produkcji i wymiany towarów, tworzące samodzielną jednostkę polityczną i gospodarczą, dążącą do samozaspokojenia się.

Obszar *polis* liczył z reguły od kilku do kilkuset km² i od kilku do kilkadziesiątu tysięcy mieszkańców. Wyjątkiem były Sparta i Ateny. Państwo spartańskie powstało w XI w. p.n.e. w dolinie rzeki Euratos (Lakonia). W IX w. p.n.e. obejmowało zaledwie 4–5 wsi. Podstawy jego ustroju stworzył król *Likurg* (VIII w. p.n.e.), który rozpoczął podboje terytorialne. Po zajęciu Messenii obszar państwa liczył już ok. 8,4 tys. km² (VII w. p.n.e.). Polityka ekspansji doprowadziła w VI w. p.n.e. do skupienia wokół Sparty zależnych od niej *polis*. Koalicję tę nazwano *symmachią* spartańską (federacją). Z kolei Ateny powstały w połowie VIII w. p.n.e., obejmując półwysep, zwany *Attyką*, liczący 2,5 tys. km². Ateny były najliczniejszym *polis*, a jej ludność w szczytowym okresie rozkwitu liczyła nawet do 300 tys. mieszkańców (V w. p.n.e.).

Trudne warunki geograficzne, klęski żywiołowe, konflikty wewnętrzne i kryzysy ekonomiczne zmusiły z czasem *polis* greckie do zakładania kolonii, czyli „osad z dala od domu”. Zapoczątkowana została w ten sposób wielka kolonizacja grecka. Podjęto ją w pierwszej połowie VIII, a zakończono u schyłku VI w. p.n.e. Objęła ona prawie cały obszar nadbrzeżny Morza Śródziemnego i Czarnego.

III. Ustrój społeczny

1. Obywatele

Ustrój społeczny *polis* wywodził się z systemu rodowego podzielonego na bractwa. W Sparcie jedyną pełnoprawną grupą społeczną byli **spartiaci**. Pozycja spartiatów opierała się przede wszystkim na ich obowiązkach państwowych, głównie wojskowych. Była to warstwa dość liczna, sięgająca kil-

9

10

ku tysięcy. Wszyscy posiadali pełnię praw obywatelskich. Byli równi tak co do praw, jak i obowiązków wobec państwa. Pierwotnie istniała także równość majątkowa. Każdy spartiatą otrzymywał od państwa dział ziemi, razem z niewolnikami, którzy ją uprawiali. Miał do niej jednak jedynie dziedziczne prawo użytkowania, nie mogąc jej alienować ani przekazywać w testamencie. Mógł ją natomiast podzielić na łożu śmierci między synów, przyznając każdemu z nich odpowiedni dział. Powodowało to ustawiczne zmniejszanie się wielkości ziemi pozostającej w ręku spartiatów. Próbowano temu zaradzić, dopuszczając do dziedziczenia kobiety, co pozwoliło ponownie skumulować niektóre majątki ziemskie. Nierówności majątkowej nie dało się jednak powstrzymać. Sytuacja taka doprowadziła z czasem do zubożenia znacznej liczby spartiatów. Niektórzy z nich nie byli nawet w stanie uiszczać składek na wspólne uczty (*fiditia*), co prowadziło do utraty przez nich praw politycznych, np. piastowania urzędów, głosowania na zgromadzeniach. Warunkiem posiadania praw politycznych było również otrzymanie zgodnego z prawem wychowania (*agoge*). Odbywało się ono pod nadzorem państwa. Podstawy dominacji spartiatów podważyła wojna peloponeska (431–404 p.n.e.), kiedy ich liczba spadła z 8 do 2 tys., coraz bardziej topniejąc.

- 11 Pierwotny ustrój społeczny Aten opierał się na strukturze rodowej. Rody (ok. 30) tworzyły fratrie (bractwa), których było 12. Te łączyły się w fyle (plemiona), w liczbie czterech. Niezależnie od ustroju rodowego występował podział na klasy, których wprowadzenie przypisywano królowi *Tezeuszowi* (VIII w. p.n.e.). Nie pokrywał się on z podziałem rodowym. Zgodnie z nim wolna ludność ateńska dzieliła się na trzy klasy: **szlachtę** (*eupatridai*), **chłopów** (*geomoroi*) i **rzemieślników** (*demiurgoi*). Pozycja szlachty opierała się na posiadaniu majątków ziemskich, organizacji rodowej i wykształceniu. Była to grupa nieliczna, obejmująca zaledwie ok. 50 rodzin. Przekonana była o swej wyższości w stosunku do pozostałych obywateli. Urodzenie wywodziła od bogów i herosów. Do niej należał monopol władzy i prowadzenie wojen. Wykorzystując dominację ekonomiczną szlachta narzuciła chłopom ciężkie warunki gospodarowania, doprowadzając ich do całkowitego uzależnienia. Ucisk ten spowodował masowe zadłużanie się chłopów. Kiedy wysokość długu i procentu przekraczała wartość ziemi, wierzyciel mógł zatrzymać chłopą na ziemi, która przechodziła na jego własność, w charakterze pracownika najemnego, albo sprzedać za granicę. W razie pozostania chłop musiał pracować na swej dawnej ziemi, oddając nowemu właścicielowi z tytułu zadłużenia 5/6 plonów. Bezwzględne stosowanie przez eupatrydów prawa o długach doprowadziło szybko do przejęcia prawie całej ziemi na własność arystokracji. Konflikt między szlachtą a chłopami wyraźnie zaczął się więc zaostrzać.

Pierwszego przewrotu społecznego próbował dokonać w latach 30. VII w. p.n.e. *Kylon*. Nie znalazł jednak poparcia wśród ludu. Wydarzenie to wpłynęło wszakże na spisanie obowiązującego prawa, co miało usunąć dowolności w dotychczasowym jego stosowaniu. Dokonał tego w 621 r. p.n.e. *Drakon*. Nowa „kodyfikacja” nie wprowadziła jednak zmian w dotychczasowym ustroju społeczno-gospodarczym. Wzrastające napięcia wewnętrzne groziły nawet wybuchem przewrotu społecznego. Zapobiegły mu **reformy Solona**, przeprowadzone w latach 594–593 p.n.e. Objęły one wiele dziedzin życia. Najważniejszą była reforma ekonomiczna. Polegała na **strząśnięciu długów** (sejsachteja). W jej ramach anulowano wszystkie długi zaciągnięte pod zastaw gruntów, zwrócono ziemię utraczoną wskutek jej niewykupienia, wykupiono na koszt państwa osoby, które popadły w niewolę i zostały sprzedane za granicę, oraz zniesiono niewolę za długi. Reformę ekonomiczną uzupełniała **reforma społeczna**. Obywatele podzielono na cztery klasy, przyjmując za kryterium wielkość posiadanego majątku i uzyskiwanego dochodu, obliczanego w zbożu, oliwie i winie. Najbogatszymi byli ci, którzy osiągnęli dochód powyżej 500 miar (I klasa), a następnie 300 (II klasa), 200 (III klasa) i poniżej 200 (IV klasa). Tylko członkowie klasy I mogli pełnić urząd skarbnika państwa i archonta, a więc wchodzić do Aeropagu. Natomiast należący do klasy II i III mogli piastować urzędy niższe. Trzy klasy uprzywilejowane płaciły też stosowny podatek, odpowiednio talent, pół talentu i 10 min. Przynależność do określonej klasy decydowała też o obowiązkach wojskowych. Obywatele pierwszych dwóch klas służyli w konnicy lub jako ciężkozbrojni hoplici, trzeciej wyłącznie w formacjach hoplitów, zaś czwartej byli zasadniczo zwolnieni od służby wojskowej.

Reformy *Solona* nie zadowolili społeczeństwa. Sprzeciwiała się im zarówno szlachta, niezadowolona ze strząśnięcia długów, jak i biedota, żądająca nowego podziału ziemi. Antagonizmy te wykorzystał *Pizystrat*, ustanawiając w 560 r. p.n.e. tyranię. Po wygnaniu *Pizystratydów* kolejne reformy społeczne przeprowadził w latach 507/506 p.n.e. **Kleistenes**. Sprowadzały się one do ostatecznego zniesienia organizacji rodowej i zastąpienia jej terytorialną. By zatrzeć różnice społeczne, zdecydowano się też na zmianę nazwisk obywateli, które składały się odtąd z imienia i nazwy gminy, bez podania imienia ojca. Obywatelami były odtąd osoby pochodzące z legalnego małżeństwa (matka i ojciec musieli być obywatelami). Prawa obywatelskie uzyskiwało się po ukończeniu 18. roku życia, z chwilą wpisania na listę demu (gminy). Następnie przez 2 lata obywatel przechodził przeszkolenie wojskowe jako efeb. Po jego odbyciu wpisywano go na listę obywatelską, uprawniającą do udziału w zgromadzeniu ludowym.

Natomiast dopiero po ukończeniu 30. roku życia mógł piastować urząd, brać udział w sądzie skorupkowym i być wybrany do rady. Ogół praw Ateńczyka stanowił jego cześć obywatelską. Mógł być on jej pozbawiony czasowo lub na zawsze oraz częściowo lub całkowicie za popełnienie przestępstwa. Z kolei za zasługi dla państwa mógł uzyskać pewne przywileje, np. zwolnienie od podatków, zajmowanie honorowego miejsca podczas uroczystości itp.

2. Ludność zależna

13 Obok obywateli na strukturę społeczeństwa *polis* greckich składały się warstwy ludności zależnej. W Sparcie dzieliła się ona na **periojków i helotów**. **Periojkowie** mieszkali głównie na obrzeżach państwa. Zajmowali się przeważnie handlem i rzemiosłem. Byli osobiście wolni, lecz nie posiadali praw politycznych. Ciężył na nich obowiązek służby wojskowej, jakkolwiek nie podlegali wychowaniu obozowemu. **Heloci** byli niewolnikami. Wywodzili się z ludności terytoriów podbitych przez Spartę. Nie posiadali zarówno praw politycznych, jak i cywilnych. Stanowili własność państwa, które osiedlało ich na działach ziemi przekazywanej w użytkowanie spartiatom. Byli do niej przywiązani, w związku z tym posiadacz działki nie mógł ich ani sprzedać, ani też wyzwolić. Nadać wolność helotom mogło państwo i tylko za zasługi wojenne (oddziały lekkobrojnych). W związku z tym, że heloci stanowili zdecydowaną większość ludności Sparty, chcąc się zabezpieczyć przed ich buntami lub przejściem na stronę wroga, spartiaci co pewien czas urządzali **krypteje** – ekspedycje karne, podczas których zabijano pewną ich liczbę.

14 W Atenach do ludności zależnej (nieobywateli) zaliczano **metojków, wyzwoleńców i niewolników**. **Metojkowie** (współmieszkający) byli cudzoziemcami mieszkającymi na stałe w Attyce lub Atenach. Odpowiadali periojkom w Sparcie. Zajmowali się handlem i rzemiosłem. Nie posiadali praw politycznych ani cywilnych. W zasadzie nie wolno im było nabywać nieruchomości. Każdy metojk musiał być wciągnięty na odpowiednią listę, posiadać patrona spośród obywateli i płacić podatek. Niedopełnienie któregoś z tych warunków karano sprzedażą w niewolę. **Wyzwoleńcy** posiadali pozycję prawną zbliżoną do metojków. Ich patronem był z reguły dawny pan. **Niewolnicy** dzielili się na prywatnych i państwowych. Źródłem niewolnictwa było: jeństwo wojenne, urodzenie, niepłacenie długów oraz nabycie za granicą. Gorsze było położenie niewolników prywatnych. Stanowili oni własność pana, będąc rzeczą, którą można było swobodnie dysponować. Panowie mogli karać niewolników, ale tylko cielesnie, gdyż

ich zabicie groziło odpowiedzialnością przed sądem. On też wyłącznie mógł skazać niewolnika na karę śmierci. Lepsze było położenie niewolników państwowych. Niektórzy z nich prowadzili gospodarstwa rolne, innych używano w urzędach dla utrzymywania bezpieczeństwa i porządku oraz w wyprawach wojennych. Za poniesione zasługi zarówno państwo, jak i właściciele prywatni mogli niewolnika wyzwolić.

Obrazując strukturę społeczeństwa ateńskiego, można przytoczyć, że w połowie V w. p.n.e. liczba pełnoprawnych obywateli wynosiła 20 tys., metojków – 40 tys., zaś niewolników – 200 tys.

IV. Ustrój polityczny

1. *Polis* arystokratyczna

Polis arystokratyczna pojawiła się w Grecji w VIII w. p.n.e. W połowie VII w. p.n.e. miasta stały się jednak widownią walk wewnętrznych, które doprowadziły do ograniczenia wszechwładzy arystokracji. Miejsce *polis* arystokratycznych zajęły tyranie. Proces ten dotknął większości *polis*. Nie poddały się mu największe. W Sparcie *polis* arystokratyczna utrzymała się do końca istnienia państwa, zaś w Atenach do reform *Solona* (VI w. p.n.e.).

1.1. Król

Pierwotnie, w okresie archaicznym, na czele państwa stał **król** 16 (*basileus*). Jedyne w Sparcie było ich dwóch, co zapewne należy odnieść do tego, iż wywodzili się oni z dwóch plemion, które dały początek państwu. Siłą rzeczy władza monarsza w Sparcie była kolegialna. Prowadziło to do jej osłabienia, gdyż między królami dochodziło do ustawicznych sporów, zwłaszcza w czasie wojen.

Początkowo władza królów była elekcyjna, z czasem przekształciła się w dziedziczną. Monarcha formalnie dzierżył w państwie wszelką władzę ustawodawczą, wykonawczą, sądowniczą i wojskową, jak również pełnił najwyższe funkcje kapłańskie. Zakres jej ulegał znacznemu rozszerzeniu podczas wojny, kiedy władcy przysługiwało prawo życia i śmierci nad poddanymi. W czasie pokoju rozpatrywanie wszystkich ważniejszych spraw państwowych podlegało jednak kontroli ze strony rady starszych (*bula*) i zgromadzenia ludowego (*agora*).

Od VII w. p.n.e. władza królów uległa stopniowemu ograniczeniu. Godność królewska z dziedzicznej stała się wybieralna i dożywotnia. Z czasem, w niektórych *polis*, królowie zaczęli przekształcać się w najwyższych urzędników, sprawując swą władzę jedynie przez określony czas. W Atenach